

УДК 321.64:001.5

ПАТРИМОНІАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА ЙОГО ВІДТВОРЕННЯ: СИСТЕМНІ РИСИ ТА СПЕЦИФІКА

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, кафедра політології
бульв. Французький, 24/26, 65058, м. Одеса, Україна*

Патримоніальний режим має різноманітні за характером прояви. Розуміння феномену неопатримоніалізму (від лат. *patrimonium* «володіння», «спадкове майно», «родове майно») засновано на аналізі державної влади. В більшості випадків неопатримоніальний політичний режим створює передумови для стагнації у всіх суспільних сферах.

Ключові слова: неопатримоніалізм, політичний режим, традиційні практики, адміністративний ресурс, трайбалізм, політична корупція.

Кожен політичний режим є унікальним явищем. Ознаки режиму змінюються в залежності від контексту його формування. В цілому режим «копіює» складові політичної системи. Патримоніальний режим має різноманітні за характером прояви. Розуміння феномену неопатримоніалізму (від лат. *patrimonium* «володіння», «спадкове майно», «родове майно») засновано на аналізі державної влади. Особливості патримоніального володарювання концептуально проаналізовані М. Вебером, пов'язані з традиційними практиками управління та протипоставлені раціональним [1]. Осмислення неопатримоніальних систем та причин їх виникнення прослідковується у науковій спадщині Ш. Ейзенштадта, Г. Рота, Р. Теобальда, Е. Шилза, В.Ф. Вертхейма, М.Н. Афанас'єва, О. Фісуна та ін.

Теоретичне осмислення та аналіз патримоніального режиму базується на системному погляді. Слід чітко розподіляти концептуальні моделі патримоніалізму та його практичну реалізацію, акцентувати увагу на тому факті, що у практичному вимірі розгляду неопатримоніальні політичні режими відрізняють декілька базових принципів у функціонуванні. По-перше, існування політичного центру, який є незалежним від периферії та контролює всі ресурси країни, відбувається своєрідна узурпація процесу редистрибуції; по-друге, держава керується у якості приватного володіння патрона та правлячих груп (етнічних чи політичних кланів), пролонгуються принципи «патримоніуму», де чітко розподілені обов'язки у контексті патронажно-клієнтарної мережі, існує власний корупційний «бюджет» та тіньова бухгалтерія; по-третє, гіпертрофоване укріплення сімейно-родинних, етнічних, кланових, регіональних зв'язків [2]. Політичне володіння патрона постійно розширюється екстенсивним шляхом, тобто механізми насилля та війни як інституціоналізованого насилля виправдовуються самим фактом та принципами патримоніуму.

Системні зв'язки пов'язують патримоніальну модель з авторитарним напрямком, відтворюючи логіку всіх основних проявів, таких як диктатура, наявність та домінування корупційних схем, централізований характер управління економікою, відсутність реальної політичної опозиції, ізоляціонізм як спроба консервування системи відносин, наявність розвинутого репресивного апарату, компрадорська еліта та ін. Загалом влада при неопатримоніальному політичному режимі займається у першу чергу питаннями забезпечення власної безпеки, громадського порядку, оборони і зовнішньої політики, хоча вона може впливати на стратегію економічного розвитку, здійснювати структурні перетворення, не руйнуючи при цьому механізм

ринкового саморегулювання, проводити достатньо активну соціальну політику. Неопатримоніальні режими мають, як правило, консервативний характер, спрямовані на збереження традиційних цінностей, що фактично виступають у якості особливої «платформи підтримки» балансу у суспільних відносинах. Власне неопатримоніальний режим фактично має, беззаперечно, «балансуючий» характер у всіх соціальних сферах: політичній, культурній, релігійній тощо.

В більшості випадків неопатримоніальний політичний режим створює передумови для стагнації та створення певних стійких соціально-політичних конструкцій. Тобто можливо навіть зберігання псевдодемократичних норм. Характерною рисою такого неопатримоніалізму стає відмова від принципів конституційності й законності (якщо конституція й зберігається, то, як правило, в суто декларативній формі та не має реальної дії), широке застосування політичних репресій проти опозиції, винищення громадянського суспільства або створення умов для його деформації та поступового нівелювання. Очевидною є відсутність перспектив демократичного транзиту у тривалій перспективі без кардинального реформування. Завжди залишається актуальною перспектива поверхневого характеру такого транзиту та повернення до авторитарних практик у політичному процесі, в тому числі використання адміністративного ресурсу та політичної корупції на всіх без винятку рівнях влади.

Фактично явище неопатримоніалізму знаходиться поза часовими нормами, у власних межах територіальної та часової локалізації. Ретроспектива патримоніального режиму – стародавні східні деспотії, де було синтезовано сакральні та політичні аспекти влади. В якості виключення патримоніальні прояви знайшли вияв у полісах Давньої Греції. В умовах політичної організації Давнього Риму патримоніалізм знайшов політичне та юридичне оформлення. Пролонгуванням даної ретроспективи були феодальні утворення у період Середньовіччя, а також абсолютні монархії у Новий час.

Феномен влади «володіння» розповсюджувався на всі без винятку аспекти та сфери суспільного буття. Система патримоніальної влади має безліч рівнів та охоплює практично всі сфери соціальної системи. Таке положення пояснюється укоріненістю патримоніальних відносин у конкретній суспільній ойкумені, де існування патримоніальних мереж пояснюється викривленнями у розподілі ресурсів, благ та цінностей. Опорою патримоніального устрою виступає влада-власність як прояв деспотичної природи.

Феномен влади-власності можна вважати іманентно специфічною сутністю, квінтесенцією всіх несвропейських (незахідних за походженням) товариств в історії. Незважаючи на те, що з часом розвивалися державні утворення Сходу, аж до великих його імперій, в результаті процесу приватизації з'являлася та інколи грала навіть важливу роль приватна власність, вона завжди була обмежена в своїх можливостях і суворо контролювалася державою. Система влади-власності там завжди домінувала. Вона мала різні форми, включаючи радянсько-соціалістичну. Але суть її незмінно була однією і тією ж: «приватна власність підпорядкована владі і безсила перед свавіллям адміністрації» [3, с. 100-101]. Якщо більш комплексно оцінити дане явище, то слід зважити на зв'язок між ним та явищем так званого трибалізму або неотрибалізму у сучасних умовах [4].

Патримоніальне володарювання спирається на два базові виміри легітимності: традиційний та харизматичний. Традиційна легітимність найстійкіша, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Це найдавніший тип легітимності влади. Він ґрунтується на звичаях і глибоко вкорінених культурних традиціях. Такий тип у рафінованому вигляді притаманний суспільствам з недостатнім рівнем розвитку демократії та правових гарантій громадянам.

Харизма як джерело легітимності стосується, передусім, політичних лідерів патримоніального володіння. Харизматичний лідер стає легітимованим індивідами та суспільством у цілому. Його образ активно підтримується агітаційними та пропагандистськими методами,

виступає в якості об'єднуючого та спрямовуючого систему. Проте реальна влада такого лідера може бути суто номінальна по відношенню до його безпосереднього оточення.

Він несе в собі цілісний образ світу, ціннісну систему та правила поведінки. З лідером отожднюють політичний режим, державу. Авторитарні вождістські та персоналістські режими цілком тримаються в межах харизматичного (особистісного) поля політичної легітимності або знаходять вихід у поєднання можливостей бюрократичного апарату з дієвістю політичного керівництва. Соціальна роль в цьому випадку демонструє виключно право на участь у політичному процесі, яке приймається та легітимується суспільством. Його можливо розглядати як закріплене або на противагу – як таке, що потребує легітимації, тобто проходження через політичні вибори. Соціальну роль потрібно закріпити політично, тобто особа повинна отримати частку офіційної влади та простір її поширення. В іншому разі без отримання політичних преференцій людина, зволікаючи на власне нестабільне положення, буде сприяти лише регресивним тенденціям. В свою чергу, політичні преференції можуть мати різну природу та цілком залежати від соціально-політичних інститутів. Сила харизматичного типу панування особливо яскраво проявляється в позбавленому динамізму традиційному суспільстві.

Владні інтенції отримали зовсім інше оформлення в умовах сучасної трансформації соціальних та економічних відносин. Сутність патримоніального політичного режиму необхідно аналізувати, перш за все, як засіб налагодження «добробуту» правлячої верхівкою поза релігійними, цивілізаційними або ідеологічними елементами. Вони не виступали та не виступають в якості мети існування патримоніалізму. Фактично влада створює власне володіння («патримоніум») та намагається створити прецедент його наслідування.

Сучасний патримоніальний режим спирається на різноманітні за специфікою явища. В повній мірі його можна вважати продовженням авторитарної традиції, так званої «сильної влади» у реалізації політичних режимів сучасності. Він набув поширення у більшості країн пострадянського простору, країнах Азії та Африки.

Патримоніальний політичний режим продукує виникнення чіткої латентної ієрархії в управлінні. Така ієрархія необхідна з огляду на Лідера, який концентрує навколо себе всі основні ресурсні потоки, визначає тренди її розподілу між структурними компонентами системи. Лідер вносить інноваційні зміни у систему (в окремих випадках). Розподіл ресурсів здійснюється між кількома впливовими політичними центрами. Основним агентом політичного процесу виступає держава. Неопатримоніальний режим спирається на сильну владну вертикаль. Саме через бюрократичний апарат здійснюється керівництво основними ресурсними та кадровими потоками. Контроль над бюрократичним апаратом забезпечує процвітання неопатримоніальної системи в цілому.

Фактично існують два виміри діяльності бюрократичного апарату: номінальний (відкритий) та фактичний (прихований). Перший вимір існує завдяки законам, нормативно-правовим актам, існуючим статутам тощо. Даний рівень підтримується у власному існуванні правлячою елітою. Фактичний латентний вимір базується на тіньових аспектах функціонування системи, що не окреслені в офіційній документації, мають непублічний характер, продукують відтворення злочинного за суттю соціально-політичного середовища.

Найбільш впливовою в даному вимірі є корупційна складова та так звана «кругова порука», що охоплює всю політичну систему в цілому. Слід підкреслити, що «станове панування скорочує можливості повелителя вільно обирати склад адміністративного апарату та дозволяє присвоєння деякими членами апарату посадових позицій, матеріальних ресурсів, повноважень щодо розподілення благ. Це присвоєння може ґрунтуватися на оренді, залозі, продажу, привілеях від пана, присвоєнні організованою групою та переговорах з правителем, або «ленному жалуванні». Важливою ознакою патримоніалізму є правління

як функція особистості володаря: тобто якщо в герантократичному чи патріархальному устрої правління здійснюється від імені групи, за патримоніального порядку володарювання постає як чисте приватне право правителя» [5, с. 79].

Специфіка «волі» володаря детермінує виокремлення необхідних персоналій для здійснення процесу реалізації функціонального потенціалу системи в цілому та на окремих ланках. Проте з технічної сторони головні вимоги до методу підбору кадрів полягають у досягненні високої ймовірності даних про кандидата і вдалості визначення необхідних його рис чи характеристик. Необхідна характеристика в межах неопатримоніального режиму – це готовність до інкорпорації у тіньові ієрархії, які наповнюють собою всі рівні без винятку. Такі інкорпоративні потенції підкріплюються екстрактивними економічними та політичними інститутами поза нормальними ринковими відносинами та механізмами [6].

Тобто потенційний кандидат влаштовується у різноманітні схеми щодо отримання ресурсів поза державним контролем. Його кар'єрний зріст цілком залежить від лояльності, по-перше, до існуючого ладу, по-друге, до правлячої верхівки, що є своєрідним «обличчям» системи. Проте ймовірно вважається зміна істеблішменту в цілому чи конкретної групи (політичного клану) при владі. В даному випадку зберігається специфічний паритет зацікавлених у збереженні режиму. Часто патримоніальний режим є цілком персоналізованим і тому смерть чи усунення від влади керманіча спонукає до пошуку тимчасового «лідера». Вождізм в умовах патримоніального ладу можливий, проте цілком контрольований та прогнозований. Вождь часто виступає в якості умовної сакральної фігури, з якою режим отожднюється пропагандою, але можливості самого «керманіча» досить обмежені претензіями владного клану в цілому. Патримоніальний керманіч існує як ідеологічний образ для синтезу різних за змістом та синкретичних політико-культурних настанов у суспільстві.

Метою даного типу політичного режиму є розподіл ресурсів. Він здійснюється між елітами різних рівнів. Суспільство та держава, що існують за принципами патримоніального розподілу, об'єднуються у єдиний конгломерат. Держава набуває характеристик «сімейного бізнесу». Всі ключові для отримання прибутків та надприбутків сфери контролюються, відсутня можливість вплинути на соціально-політичну та економічну ситуацію у правовому полі. В межах неопатримоніальної системи та режиму конкурують потужні політичні клани, фінансово-промислові групи. Продовжують своє існування так звані номенклатурні клани. Стара радянська партійна еліта входить у конкурентне середовище, де держава як інститут перестає грати домінуючу роль. Це проявляється у цілому спектрі соціально-політичних, економічних та культурних відносин.

Головною формою взаємодії кланів та держави виявляється лобювання. Важливим є чіткий поділ на провладні групи (клани) та «інших», що не мають реального впливу на політичні події навіть в межах власного регіону. Прикладом подібного може служити ситуація, яка склалася на території колишньої радянської республіки Киргизії.

Історично досить специфічна ситуація склалася в державі з певним ступенем етнічної, культурної, економічної диференціації між промисловою Північчю і сільськогосподарським Півднем, однак такою, що має спільні політико-антропологічні основи. Політичне життя в країні в основному контролюється кількома кланами: трьома північними і двома південними. Родинна приналежність грала та продовжує грати роль визначального критерію при зайнятті (а фактично, отриманні) тієї або іншої відповідальної посади. Особистість колишнього президента Акаєва у розглянутій нами площині постає як в достатній мірі спірна, але з застереженням щодо його родинних зв'язків і кровної приналежності до правлячого класу країни. З чого випливає не менш претензійний висновок щодо природної спадкоємності політичної, державної, а відповідно, і верховної влади в державі, відсутно-

сті гіпотетичної альтернативи існуючому порядку речей, фактичної замкнутості когорта владних функціонерів та їх негласної підтримки більшістю через існуючі традиційні політичні, а закономірно, й політико-антропологічні механізми.

Зокрема, щодо подій 2005 року зазначено: «Репродукована система родинно-кланових відносин, через яку в значній мірі здійснюється політичний процес в Киргизії, вступила в гострий конфлікт з «шапкою» демократичних процедур, якими в сучасному світі змушена оформляти влада режими багатьох країн третього світу, що розвиваються» [7, с. 48]. Вибори у концепті такої ситуації можливо розглядати як профанацію, неспроможну видимість.

Традиційний поділ на владу та опозицію в цих умовах не має власне реального практичного підтвердження через цілий ряд причин: 1) представники так званої «опозиції» і так званої «діючої влади» відкрито турбуються лише виключно про інтереси власних кланів, все інше виступає в якості надбудови заради демонстрації своєї практичної спроможності, легітимності, легальності й, головне, лояльності перед зарубіжними ініціаторами демократичних змін й безпосередньо спостерігачами; 2) економічний фактор – вкладені у передвиборчу кампанію кошти й потреба їх повернути й примножити фактично можуть надати «лідеру» роду «пост для кормління всього роду» [7]; 3) сепаратні угоди між владою та опозицією, що можуть укладатися виключно між окремими особистостями з обох ворогуючих сторін, можуть стосуватися цілих кланів, що надають владі чи опозиції підтримки.

Тобто для середньостатистичної людини, що не цікавиться кулуарним життям політикума, боротьба між опозицією та владою існує та немовби підтримується нотаблями з обох сторін. Питання стосується виключно віртуальності цього процесу, що постійно відтворюється лише заради виконання цілої низки демократичних ритуалів. Цікаво відмітити, що явище роду починає включати в себе різноманітні, раніш не актуальні елементи для взаємозв'язку. Беззаперечним є той факт, що родоплемінні кланові зв'язки як архаїчний елемент в той самий час децю сповільнюють розвиток політичних процесів, сприяючи їх консервації на необхідному або допустимому для контролю тіншовими центрами влади рівні. Тому рівні, які дозволяють сконцентруватися на розвитку, а якщо точніше, корекції особистої владної просторової піраміди, знаходяться під особливим контролем представників сучасної владної верхівки.

Завжди існують і системні недоліки, що використовуються у даному процесі. Кожна форма організації підтримує канали поповнення кадрів, має власні специфічні фільтри їх селекції. Об'єднує всі форми лише характерне для неопатримоніальних режимів домінування так званих мереж [8]. Слід відмітити, що існують дві основні групи чинників у формуванні патримоніальної мережі – ендогенні та екзогенні. Сукупність ендогенних (внутрішніх) факторів зумовлена соціально-культурними особливостями конкретної спільноти. Вони народжені нею у контексті виживання та боротьби за соціально-політичний та економічний простір. Викоренити наслідки дії так званих внутрішніх чинників практично неможливо. Одним з таких впливових чинників є так званий антропологічний чинник. Наприклад, існування традиції «сильної влади», авторитарного керівника як вправного господаря, що монополізує право на розподіл ресурсів, узурпує дистрибутивну функцію заради «добробуту» та стабільності всієї громади в цілому.

Сукупність екзогенних (зовнішніх) чинників характеризується цивілізаційними змінами та впливом. На ранніх етапах існування суспільства шляхом зовнішніх цивілізаційних впливів створювалися так звані вторинні держави. Вони існували за логікою економічної виправданості. Вони акумулювали лідерів патримоніального складу, зокрема країни Африки, де компрадурська політична еліта поєднувала фасадну демократію та традиційні практики, що базувалися на трайбалістичних за змістом принципах, децю деформованих під впливом колоніального процесу.

Еліта спрямовує державний апарат на виконання досить вузьких кланових цілей, зокрема, на отримання ренти та її розподілу між чиновниками різних рівнів, подолання спротиву зі сторони нелояльної частини населення, опозиційної до рішень та позиції влади. Тобто можна виокремити два основні напрямки функціональної реалізації неопатримоніального режиму – знищення опозиційності у будь-яких проявах (в тому числі, економічної) та отримання надприбутків.

Більшість країн СНД перебуває на стадії розвитку неопатримоніальних режимів. Окремі країни поєднують в межах гібридної моделі елементи демократичної надбудови та патримоніальної платформи. Такий стан речей пояснюється або сильними традиційними настановами, або жорсткою соціальною обумовленістю, тобто для суспільства, певним чином, є вигідним існування дещо обмеженого неопатримоніального політичного режиму. Явні елементи неопатримоніального політичного панування прослідковуються на теренах сучасної Білорусі, де існує чітка владна вертикаль. Політичний (державний) неопатримоніальний режим циклічно зміщується режимом конкурентної олігархії. Специфіка кадрової селекції фактично синтезує два дані режими у єдиний вимір, де кожна наступна форма відтворює головні аспекти попередньої, змінюючи лише рівень відповідної централізації управління. Сучасний неопатримоніальний політичний режим знаходиться у стані перманентного «пошуку» нових форматів власної легітимації. Він закономірно поєднує різні за змістом та функціональним наповненням (функціональним потенціалом) поля легітимності. Сучасний режим створює еkleктику образів, синтезуючи історичну ретроспективу у політичному розвитку, повернення до «золотого віку» та легендарних епох процвітання держави. Звичайно такі дії проявляються лише на рівні пропаганди та пролонгування міфологем, зокрема, реінкарнація радянських політичних та ідеологічних трендів у поєднанні з правилами гри олігархів-монополістів у політичних режимах пострадянського простору.

На думку Т. Срібної, «в Україні за часів СРСР було встановлено патримоніальний режим, основними рисами якого є практична відсутність мобілізованого та інституціоналізованого громадянського суспільства, яке могло б стати основою для некомуністичних партій та організованих груп за інтересами» [9, с. 87].

Висновки. Неопатримоніальний дискурс політичних режимів на сучасному етапі є в достатній мірі поширеним. Його існування виправдане синтезом сучасних елементів у політичному розвитку та традиційною платформою соціально-політичної взаємодії. Такий режим представляє собою централізоване «володіння», де домінують політична воля тіньових центрів прийняття політичних рішень та система неформальних домовленостей між ними. Такі домовленості та корупційні схеми пронизують неопатримоніальну систему повністю та створюють умови для нівелювання власне правового режиму у державі, що «заражена» вірусом патримоніальності. Фактично режим подібного типу та складу формується та розвивається за логікою «сімейного бізнесу», тому поняття «сім'я» стає його сакральним маркером, що відрізняє від інших режимів з сильним централізованим управлінням. Показовим прикладом саме такого типу політичного режиму в Україні є неопатримоніальний політичний режим В.Ф. Януковича, де чітко було встановлено пріоритет родинних інтересів у контексті державного управління та політичного контролю над елементами громадянського суспільства.

Способом поліпшення ситуації з входженням неопатримоніальних режимів у фазу трансформації та подальшої демократизації є відкритість державної влади, що передбачає відкритість органів державної влади для опозиційної критики, вільний доступ до інформаційних ресурсів, наявність у системі органів державної влади механізмів постійного, обов'язкового, широкого інформування громадян про власну діяльність, забезпечення кон-

курентності і відкритої альтернативності стосовно вибору оптимальних варіантів реалізації державної політики в різних напрямках. Сучасний стан розвитку неопатримоніальності характеризується перманентною кризою у системі встановлення параметрів та меж легітимності влади неопатримоніальних режимів. Виключення не становлять і так звані розвинуті демократії Заходу, де протягом останнього часу активно пролонгуються нетипові політичні явища та формуються особливі інституції, які корегують взаємовідносини «індивід – політична система» та «індивід – держава», в тому числі проявляється політична архаїка. Тим більше, що фактично створюється кризова ситуація на рівні глобальної політичної взаємодії, яка є відлунням більш глибокого процесу зіткнення просторів існування різних цивілізаційних формувань.

Список використаної літератури:

1. Вебер М. Традиционное господство / М. Вебер // Ойкумена. – 2004. – Вып. 2. – С. 161-175.
2. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А.А. Фисун // Отечественные записки. – 2007. – Т. 39. – № 6. – С. 8-28.
3. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапиталистических структур / Л.С. Васильев // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982. – С. 60-99.
4. Васильев Л.С. Что такое «азиатский» способ производства? / Л.С. Васильев // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3. – С. 65-75.
5. Авксентьев А.О. Неопатримониализм: теоретико-методологические основы та практичне втілення у політичних режимах / А.О. Авксентьев // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – № 984. – С. 77-82.
6. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають / Д. Аджемоглу; пер. з англ. Олександра Дем'янука. – 2-ге вид., випр., – К. : Наш формат, 2017. – 440 с.
7. Киргизский переворот. Март – апрель 2005 / сост. : Г.О. Павловский. – М. : Издательство «Европа», 2005. – 220 с.
8. Руденко В.В. Клієнтельно-патронажна мережа як стержень неопатримоніальних відносин / В.В. Руденко // Політологічний вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна філософія. – К., 2011. – № 52. – С. 135-142.
9. Срібна Т. Трансформація політичних режимів України та Польщі / Т. Срібна // Наукові праці. – Т. 122. – Вип. 109. – С. 85-87.

PATRIMONIAL POLITICAL REGIME AND ITS REPRODUCTION: THE SYSTEM FEATURES AND SPECIFICS

Mikhail Shabanov

*Odessa I.I. Mechnikov National University,
Institute of Social Sciences, Department of Politology
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, Ukraine*

Patrimonially mode has diverse manifestations. The understanding of the phenomenon neopatrimonialism (from lat. patrimonium “possession”, “hereditary property”, “generic property”) based on the analysis of state power. In most cases neopatrimonial political regime creates the preconditions for stagnation in all social spheres.

Key words: neopatrimonialism, political system, traditional practices, administrative resources, tribalism, political corruption.